

‘Een oefen-schoole van geloof, hoop en liefde’

De geschiedenis en restauratie van de Nederlandse Hervormde Kerk van Dalem

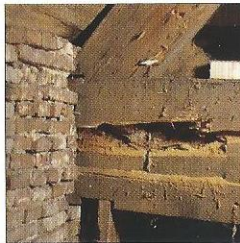

Ten geleide

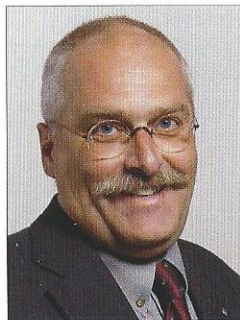
Cultuurbeleid vindt niet alleen zijn weerslag in het stimuleren van hedendaagse kunst- en cultuuruitingen, maar evenzeer in het behoud van historisch erfgoed. In deze opvatting paste dat de Gorcumse gemeenteraad eind 2001 akkoord ging met het voorstel van burgemeester en wethouders om de Nederlandse Hervormde Kerk van Dalem voor één euro aan te kopen en een krediet van ruim een miljoen gulden beschikbaar te stellen voor de restauratie.

Deze restauratie was hoog nodig. Het dak dreigde in te storten en de houtconstructies waren zeer ernstig aangetast. Kerkdiensten konden in het gebouw niet meer worden gehouden en de dominee kon niet langer in de pastorie blijven wonen. Dankzij het besluit om de kerk aan te kopen en het casco te restaureren werd het voortbestaan gegarandeerd van een uniek gebouw, dat in 1801 werd gebouwd en in 1971 rijksmonument werd.

Het was een prachtige oplossing die mede dankzij een subsidie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg binnen bereik kwam. De kerkvoogdij had het herstel al geruime tijd voorbereid, maar kon de middelen ervoor niet bijeen brengen. De kosten werden zo hoog ingeschat, dat de Provinciale Kerkvoogdij Commissie de restauratie zelfs ontraadde. In die sfeer vonden de gemeente Gorinchem en de kerkvoogdij in Dalem elkaar.

De samenwerking leidde ertoe dat het niet alleen mogelijk werd de kerk met het markante torentje in oude luister te herstellen, maar ook dat de kerkvoogdij - voor eigen rekening - de pastorie kon laten restaureren. Architectenbureau ir. Rokus Visser uit Schoonhoven maakte daarvoor een restauratieplan, dat werd uitgevoerd door Ouwehand Bouw Gorinchem.

We kunnen er trots op zijn dat op deze manier uniek cultureel-historisch erfgoed voor Gorinchem én Nederland behouden is gebleven. In deze uitgave wordt dit bijzondere project in beeld gebracht. Dat gebeurt aan de hand van foto's van de Gorcumse fotograaf Marcel Köppen, die de werkzaamheden bijna twee jaar heeft gevolgd en vastgelegd.

Herman van Santen,
wethouder van o.a. Monumentenzorg

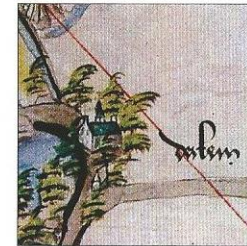
Zes eeuwen geloof onder dak in Dalem

Op een steen in de kerk staat te lezen hoe het allemaal begon. "Op den dertiende Juny des Jaars agtindhonderd en één lag Maria van der Kloes aan dit gebouw den eerste steen," luidt de tekst die meldt dat de zes jaar oude dochter van predikant Rutger van der Kloes op zaterdag 13 juni 1801 de aanzet gaf tot de bouw van het monumentale kerkje langs de Merwede, dat ruim twee eeuwen later weer in oude luister is hersteld. Boven de kerkdeur is ook de steen bewaard gebleven, waarin is gebeiteld dat dit gebouw "den Christenen van Dalem tot eene oeffen-schoole van geloof, hoop en liefde" moest dienen.

De kerk was een geschenk van Johan Meerman, die van 1772 tot 1815 vrijheer van Dalem, Stade en Schuinenoord en heer van Vuren was. Aan hem herinnert nog de meerman die als windvaan op het kerktorentje staat. De heer van Dalem had het nieuwe kerkgebouw laten bouwen voor zo'n 20.000 gulden. Dat gebeurde op de plek - op de hoek van de Merwededijk en de Lingsesdijk - waar al zo'n anderhalve eeuw een kerk had gestaan. De nieuwe kerk werd gebouwd naast de pastorie die was verrezen op de plaats van het rechthuis aan de Merwededijk. Nadat in juni 1801 de eerste steen was gelegd, kon het gebouw in oktober 1802 'in den besten smaak en veel geschikter als het oude' worden ingewijd.

Met de bouw van de nieuwe hervormde kerk werd een traditie van vier eeuwen voortgezet, waarin de zielzorg in Dalem gestalte had gekregen en de gelovigen onderdak hadden gevonden in een eigen ruimte. Wanneer dat laatste precies gebeurde is onbekend, maar in 1410 was er in Dalem, dat vermoedelijk in de eerste helft van de 13e eeuw is ontstaan, aantoonbaar een kapel. Deze behoorde tot de parochie Spijk en stond aan de Lingsesdijk ter hoogte van de huidige nummers 15-19. De kapel is onder meer te zien op kaarten die rond 1555 door Pieter Sluyter en Jacob van Deventer zijn getekend. Opmerkelijk is wel, dat de ene kaarttekenaar een toren midden op en de ander vóór op het zadeldak afbeeldt.

Toen Karel van Egmond, hertog van Gelre, de heerlijkheid Dalem op 6 juni 1518 in leen gaf aan Christoffel van Meurs 'wegens bewezen diensten', wordt de kapel ook expliciet vermeld. In de oorkonde, waarin de overdracht werd geregeld, wordt gesproken van 'een kapel en

Detail uit oude kaart, door Pieter Sluyter, 1553

De Bontekoe, 1982

13 tot 18 huizen, die zo armelijk waren dat er geen huur van geheven kon worden'. Over het gebruik van de kapel is meer bekend dankzij een verklaring van vier personen in 1561, van wie de oudste 67 jaar was. Zij lieten weten dat de Dalemers van oudsher hun sacramenten haalden in de kerk van Gorinchem. Slechts als een zieke de reis niet kon ondernemen, kwam de pastoor of kapelaan van Gorinchem naar Dalem. Blijkbaar was de pastoor van Spijk toen niet langer hoofverantwoordelijke voor de kapel. Omdat bij de kapel een kerkhof ontbrak, werden de doden in Spijk begraven, zoals een 85-jarige man in 1646 verklaarde, toen er overigens al geen kapel meer was.

De Bontekoe

De Watergeuzen namen in 1572 Gorinchem in, waarna de kapel niet langer rooms, maar hervormd was. Op een kaart uit 1592 is de kapel nog steeds te zien, maar niet lang daarna moet hij zijn afgebroken. Op dezelfde plaats aan de Lingsedijk verrees een herberg annex boerderij onder de naam 'De Bontekoe', die was voorzien van een kelder. Bij de afbraak van 'De Bontekoe', rond 1990, is op het erf een voorwerp gevonden dat nog herinnerde aan de oude bestemming. Het betrof een zeldzame aquamanile, een kan waaruit water wordt gegoten waarmee de priester zich bij de Latijnse liturgie de handen wast.

De geloofsbeleving kreeg in 1648 een impuls, toen het Hof van Gelre op verzoek van de inwoners van Dalem bepaalde dat hun heer de jaarlijkse opbrengst van bepaalde goederen zou aanwenden voor godsdienstige doelen. Die goederen waren percelen grond met de namen de Kapelle, het Kerkhof, het Kapellenland en het Vicarie of Geestelijk Land, in totaal 27 morgen of 16.200 roeden (ruim 23 hectare) groot. Met dit geld kon, samen met de Hervormde gemeente Vuren, in 1652 een predikant worden aangesteld. Het is aannemelijk, dat in die tijd ook een kerk is gebouwd op de hoek van de Merwede- en de Lingsedijk.

Over het uiterlijk van deze kerk zijn we slecht geïnformeerd. Slechts op een kaart van landmeter Hendrik Tas uit circa 1730 en een tekening van Jan de Beijer uit 1750 zien we een gebouwtje met een zadeldak en een spits. Wel is bekend dat in deze kerk werd begraven. In 1703 wordt daar althans in geschriften melding van gemaakt. Het bestaan van de kerk

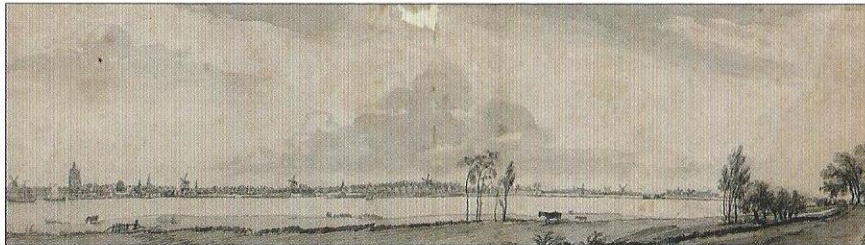
Locatie "De Bontekoe", 2004

werd ook bevestigd in 1741, toen in 'De tegenwoordige Staat van Gelderland', een beschrijving van alle Gelderse plaatsen in dat jaar, onder 'Daalem' werd genoteerd: "De Kerk-tooren is van zyn spitsje beroofd."

Het geschenk

De gehele kerk was in 1799 door ouderdom onbruikbaar geworden voor de eredienst. De diensten werden noodgedwongen gegeven in de dorpsschool, totdat mr. Johan Meerman als heer van Dalem zijn grote gebaar maakte en in 1801 een compleet nieuw kerkgebouw liet bouwen, dat een jaar later in gebruik werd genomen. Dat Meerman het godshuis ten geschenke gaf aan de Hervormde gemeente, staat in een notitie van het kerkbestuur uit 1810. Het was dus niet een gift van een van zijn opvolgers uit het geslacht Viruly, zoals anderen hebben beweerd. Na de dood van Meerman in 1815 beheerden zijn erfgenamen de heerlijkheid tot 1822, waarna de Viruly's heren van Vuren en Dalem werden. Hun graven zijn nog te vinden op het oude kerkhof.

Een ramp voor het kerkgebouw was het beleg van het door de Fransen bezette Gorinchem door Pruisische troepen in de winter van 1813/14. De Fransen hadden een voorpost in Dalem en gebruikten de kerk als wachtlokaal. De Pruisen beschoten op 19 januari vanuit Woudrichem de kerk met granaten van 24 pond. De schade aan het dak was zo groot, dat neerslag een ernstige bedreiging vormde. Ook was veel van het interieur geroofd. De 323 zielen waren gedwongen de kerkdiensten in Vuren te houden, want de weduwe

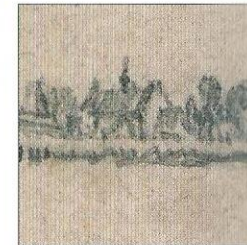
'Gezicht op Gorinchem vanaf de rivier', door Jan de Beyer, 1750

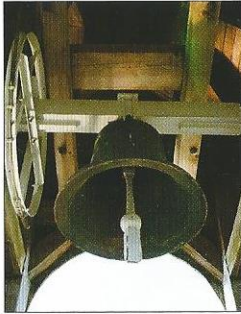
Kaart van landmeter Hendrik Tas, circa 1730

Grafsteen van de Viruly's

Uitvergroot detail

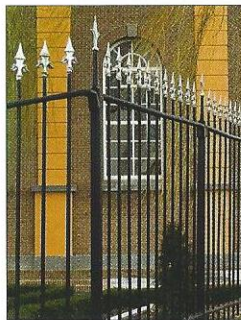

Meerman kon geen hulp geven. Voor de schadepost van 6.100 gulden vroeg men daarom subsidie aan de regering, maar pas op 6 juni 1821 kon de Dalemse kerk weer worden ingewijd.

Feest der vernieuwing

Wegens herstelwerkzaamheden werden er in 1883 gedurende ruim vier maanden wederom geen diensten gehouden. De dominee preekte bij de herinwijding op 2 december van dat jaar over de woorden van Johannes 10 vers 22 in de Statenvertaling: "En het was het feest der vernieuwing des tempels te Jeruzalem; en het was winter." Het dak werd vernieuwd in 1896 door de loodgieter, zinkwerker en leidekker A. van Aken. Waarschijnlijk is toen de oorspronkelijke leisteen vervangen door zink. Het is althans aannemelijk dat de dakbedekking met 'zinken leien' niet oorspronkelijk is, omdat de toepassing daarvan in Nederland rond 1800 nog vrijwel onbekend was. Bij de recente restauratie is de originele leibedekking weer teruggebracht.

Eind 1902 werd de bouw van een consistoriekamer zeer gewenst geacht, maar de financiën waren een probleem. De kerkvoogdij was even bijbelvast als twintig jaar tevoren de predikant en verwees naar Lucas 14:28-30, waar staat geschreven: "Want wie van u, willende een toren bouwen, zit niet eerst neder, en overreket de kosten, of hij ook heeft, hetgeen tot volmaking nodig is, opdat niet misschien, als hij het fundament gelegd heeft, en niet kan voleindigen, allen die het zien, hem beginnen te bespotten, zeggende: deze mens heeft beginnen te bouwen en heeft niet kunnen voleindigen." Dat betekende, dat er geen aparte consistoriekamer werd gebouwd, maar dat er een in de pastorie werd ingericht.

In de loop der volgende jaren veranderde er het nodige aan de kerk. In 1915 kwam er - met steun van Viruly - een nieuwe muur met een ijzeren in plaats van houten hek rond het kerkhof, waar hij later zelf begraven zou worden. De heer had ook een zogenaamde herenbank in de kerk, maar onduidelijk was of hij daarvan eigenaar was. Pas in 1932 durfde de kerkvoogdij de bank te gaan verhuren aan derden. De olieverlichting werd in 1925 vervangen door elektriciteit, waarna er in 1939 nieuwe voordeuren kwamen. Een gedwongen vervanging was die van de in de oorlog geroofde luidklok.

Rijksmonument

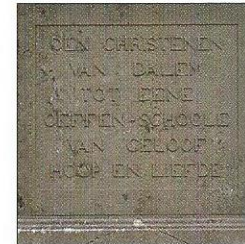
In 1960 werd de kerk weer gerestaureerd. Bij die gelegenheid werden de van deurtjes voorziene zitbanken uit 1898 vervangen door (bij drukte) uitschuifbare banken. Verder kwam lambrisering in de plaats van hardboard, werden nieuwe vloertegels en centrale verwarming aangelegd en werd extra verlichting aan het dofblauw geschilderde plafond aangebracht. Acht jaar later werd de luidklok geëlektrificeerd.

In 1971 werden kerk en pastorie rijksmonument. De kerk werd in dat verband als volgt omschreven: "Bakstenen zaalkerk op rechthoekige plattegrond, gedekt door een omlopend schilddak en bekroond door een houten klokketorentje, waarvan de spits bestaat uit een koepeldak, waarop een obelisk. De gevels hebben rondboogvensters, geblokte hoeklisenen en een houten kroonlijst."

Toen de kerk in 1971 aan de buitenkant moest worden geschilderd, voltrok zich een nieuwe ramp. Bij het afbranden van de verf van de daklijst vlogen dak en spits in brand. Terwijl de brandweer bluste en het orgel redde door het met een zeil af te dekken, schilderde de kunstenaar P.A. de Hoon, die toevallig al de hele dag op de dijk bezig was de kerk te vereeuwigen, rustig door. De 600 gemeenteleden weken voor de diensten uit naar de naburige oude school. De spits werd van het dak getakeld en geheel nieuw herbouwd, terwijl vele zinken leien werden vervangen. Gelukkig dekte de verzekering de schade van ruim een ton.

De herstelwerkzaamheden waren ruim op tijd klaar om op 4 juni 1976 een feestelijke dienst te houden ter herdenking van het 175-jarig jubileum van het kerkgebouw. Drie jaar later kwam het uit de 18e eeuw stammende orgel in de schijnwerpers te staan. Het bleek namelijk het beste orgel voor opnamen van werken van G.F. Händel, te maken door de Südwestfunk in een Zuid-Duits kasteeltje. Het complete orgel ging op een vrachtauto en keerde na enkele weken terug. De kerk hield er 8.000 gulden huur aan over.

Bij werkzaamheden aan het kerkhof dook in 1997 een peilsteen uit 1742 op. Net als een soortgelijke steen aan de Dalempoort verwees deze naar een overeenkomst tussen een

Gevelsteen

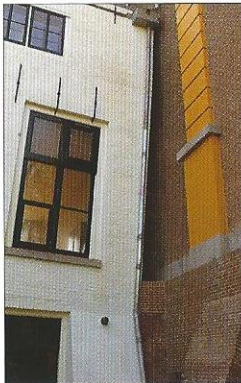
Kunstenaar P.A. de Hoon vereeuwigt de kerk tijdens brand, 1971

aantal waterschappen en gemeenten over het eventueel doorsteken van de dijk. Dat contract verloor echter na de bedijking van het Wijdschild in 1815 zijn geldigheid.

Restauratie

In de jaren negentig werd duidelijk dat de kerk opnieuw zou moeten worden gerestaureerd. Uit een inspectierapport van de Monumentenwacht Zuid-Holland kwam in 1995 al naar voren dat de onderhoudstoestand van de kerk matig was. In 1999 stelde de Schoonhovense architect Rokus Visser een eerste restauratieplan op, dat voor de hervormde gemeente echter financieel niet haalbaar was. Dit was aanleiding om te gaan overleggen met het Gorcumse gemeentebestuur, dat wilde helpen.

Het stelde een bouwteam in, waarin de hervormde gemeente, de architect, de gemeente Gorinchem en - na de selectie van de aannemer - Ouwehand Bouw waren vertegenwoordigd. Nader onderzoek van dit team wees uit dat de onderhoudstoestand veel slechter was dan was aangenomen. De kapconstructie was, onder andere door houtworm, dermate aangetast dat de kerk moest worden gesloten. De restauratiekosten zouden daardoor bijna verdubbelen. Uiteindelijk werd overeengekomen dat de Nederlandse Hervormde Kerk het gebouw voor één euro zou verkopen, waarna 'Gorinchem' voor de restauratie en het onderhoud zou zorgen.

Een argument was ook, dat de Hervormden met de Gereformeerden in Gorinchem-Oost 'samen op weg' zouden gaan en gezamenlijk diensten zouden gaan houden. Daarvoor was echter niet voldoende plaats in de Dalemse kerk. De overdracht aan Gorinchem betekende dat de Hervormde Gemeente het gebruiksrecht zou houden voor bijzondere diensten.

Ook al omdat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een aanzienlijke subsidie verleende, ging de Gorcumse gemeenteraad eind 2001 unaniem akkoord met het 'hartstikke leuke voorstel' van burgemeester en wethouders om ruim een miljoen gulden voor de restauratie ter beschikking te stellen.

René van Dijk, Stadsarchief Gorinchem

De Hervormde Kerk van Dalem heeft een bijzonder interieur. Sommige attributen stammen nog uit het oude gebouw, dat tussen circa 1650 en 1800 op dezelfde plaats heeft gestaan. Enkele markante voorwerpen zijn:

- Een uniek 18e eeuws orgel, dat een monument op zich is. Het werd in 1773 gebouwd door Johannes Mitterreither en is in 1833 door de toenmalige Heer van Dalem Michiel Viruly aan de hervormde gemeente geschonken. Op het orgel stond oorspronkelijk een Davidfiguur die na de Tweede Wereldoorlog is verdwenen. Na een eerste restauratie in de 19e eeuw is het in 1969 voor de tweede keer gerestaureerd.
- Een gesneden eiken preekstoel uit het eerste kwart van de 19e eeuw. Deze stoel verving een preekstoel die tezamen met koperwerk in 1742 was aangekocht, maar tijdens het beleg in 1813/14 blijktbaar in het ongereede was geraakt.
- Twee opengewerkte koperen lezenaars van circa 1700.
- Twee koperen kaarsenhouders uit circa 1700 op het doophek.
- Een zilveren avondmaalsbeker, gemaakt in 1641 door C. de Doot in Dordrecht en gekocht in 1705.
- Een tinnen avondmaalschekkan, twee tinnen avondmaalsborden en dito offerbussen uit de tweede helft van de 18e eeuw.
- Tinnen doopbekken, gemaakt door F.A. van Engelen in de 18e eeuw, gebruikt als offerschaal.
- Zilveren doopbekken, in 1915 geschonken door de secretaris van de kerkvoogdij N. Vos.
- Avondmaaltafel en doopvont, in 1960 geschonken door de families Van Hof en De Gier uit Beesd.
- Verzilverde kinderavondmaalsbeker, gekocht in 1996.

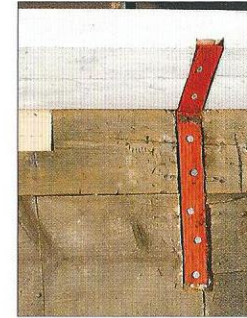

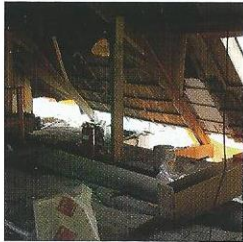
Met de restauratie van het casco van de Dalemse kerk heeft de firma Ouwehand Bouw Gorinchem opnieuw een visitekaartje van vakmanschap afgegeven. Het werk, waarvoor het restauratieplan werd gemaakt door architectenbureau ir. Rokus Visser uit Schoonhoven, werd met grote precisie en zorgvuldigheid uitgevoerd. Visser maakte in 1999 al een eerste opzet voor de restauratie. In 1995 had de Monumentenwacht Zuid-Holland na een uitvoerige inspectie bouwkundige knelpunten geïnventariseerd.

Ouwehand Bouw startte de werkzaamheden in mei 2002 met de restauratie van de pastorie, waarna aan het eind van dat jaar werd begonnen aan de kerk. Een bijzondere omstandigheid was dat aan de kap alleen kon worden gewerkt in de wintermaanden vanwege de aanwezigheid van vleermuizen. Op pagina 36 is te zien, dat een luik voor vleermuizen wordt gerestaureerd. Bovendien mochten de werkzaamheden gedurende de eerste vijf maanden van 2003 geen hinder geven, omdat er in die tijd in de omgeving uilen konden broeden.

Bij de restauratie ging het om zeer uiteenlopende werkzaamheden. Zo moesten hout- en zinkwerken, ramen, kozijnen en deuren worden verwijderd. Ook de vloer in de kap moest verdwijnen, terwijl aangetaste onderdelen van de goot werden gedemonteerd. Op diverse plaatsen waren aparte veiligheidsmaatregelen nodig, terwijl vaak met aangepaste materialen en gereedschappen moest worden gewerkt.

Bij het herstel werden onder meer de zinken leien op het dak vervangen door de oorspronkelijke leibedekking. Stenen werden uitgehakt en waar nodig door nieuwe vervangen. Daarbij werden grote vlakken verankerd om scheuren te voorkomen. De hele buitenkant werd ook opnieuw gevoegd. In de kerkkap kregen de vloeren nieuw vurenhout. Verder werden hout- en natuursteenreparaties uitgevoerd en loodwerken aangebracht en werd het geheel opnieuw geschilderd. Vanwege de houtboorder- en zwamaantastingen werden al het constructiehout, het gewelfhout, het dakbeschot en lijstwerken behandeld met een speciaal middel. Op de volgende pagina's worden deze restauratiewerkzaamheden in beeld gebracht.

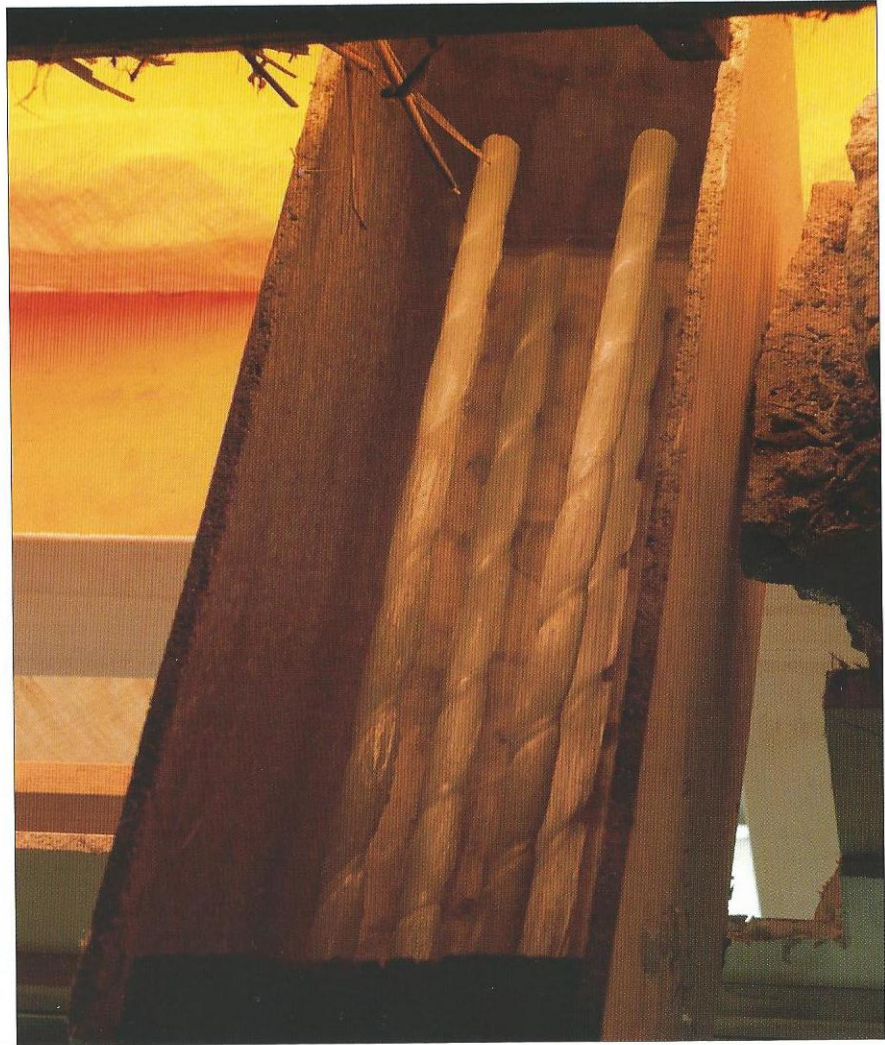

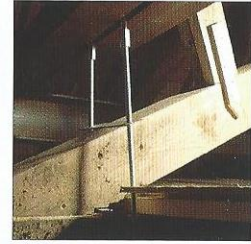

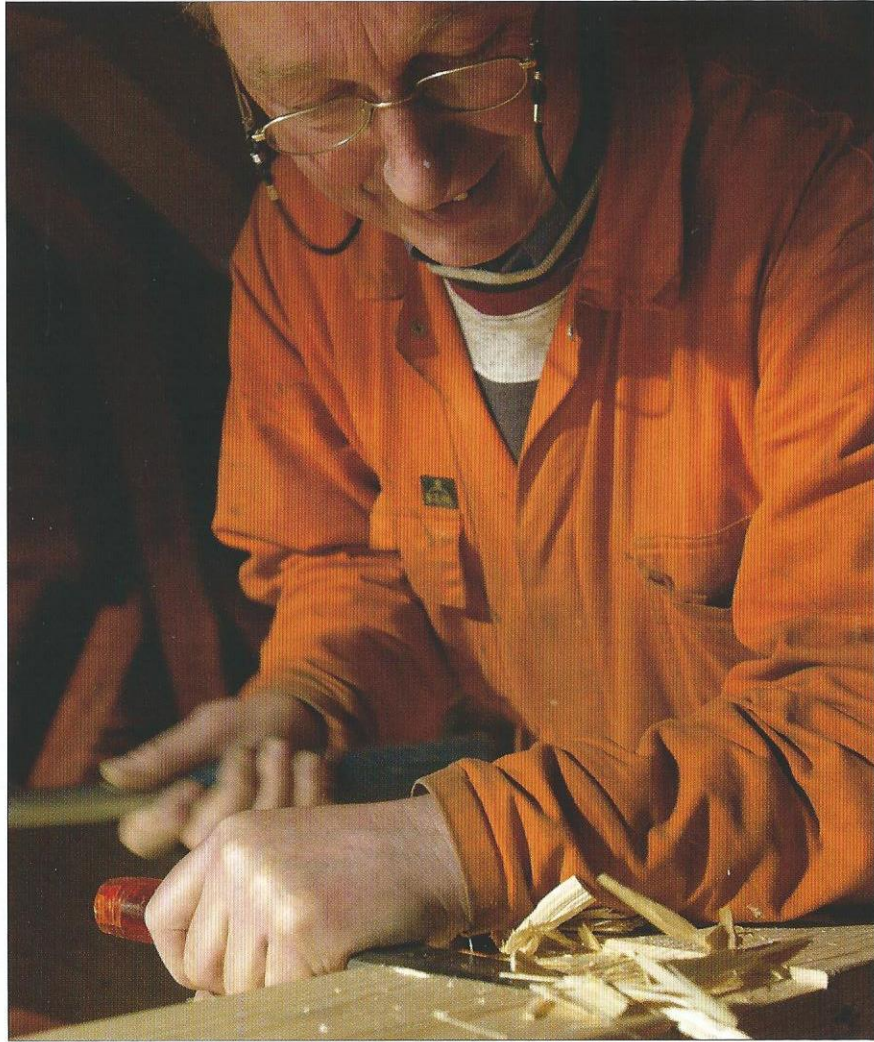
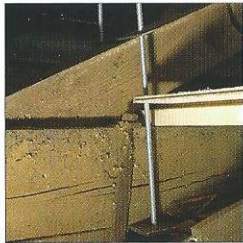
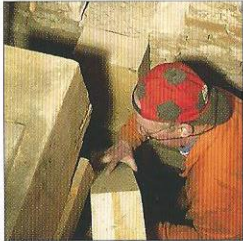
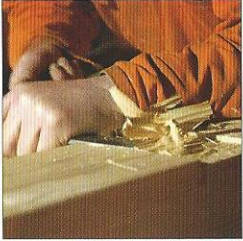

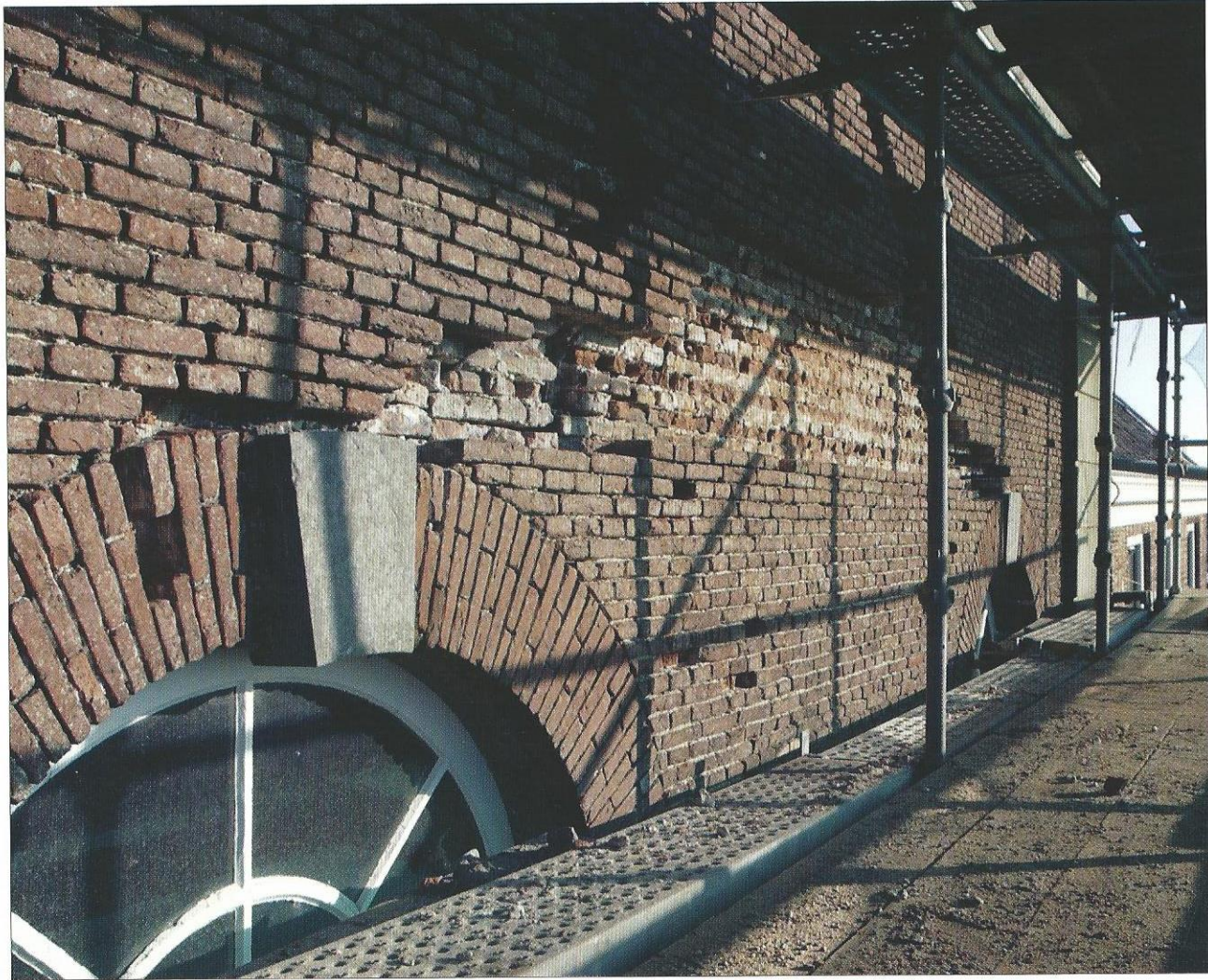

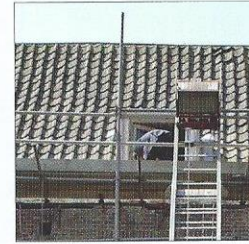
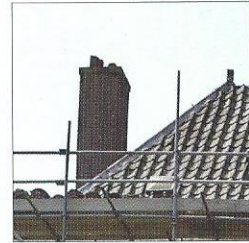

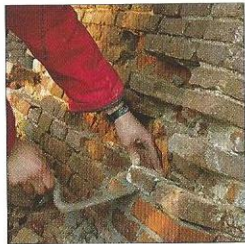

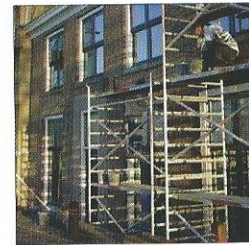
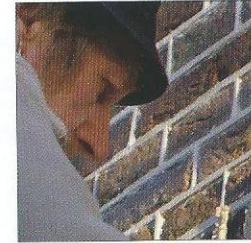

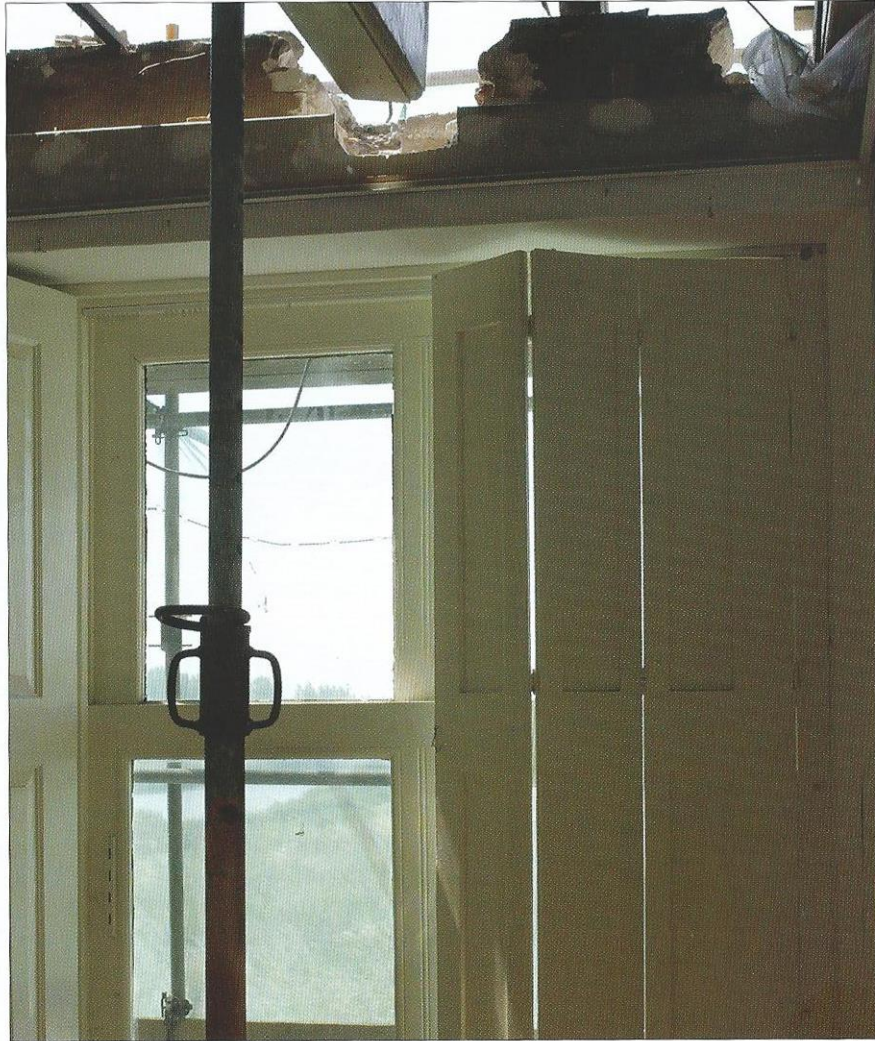

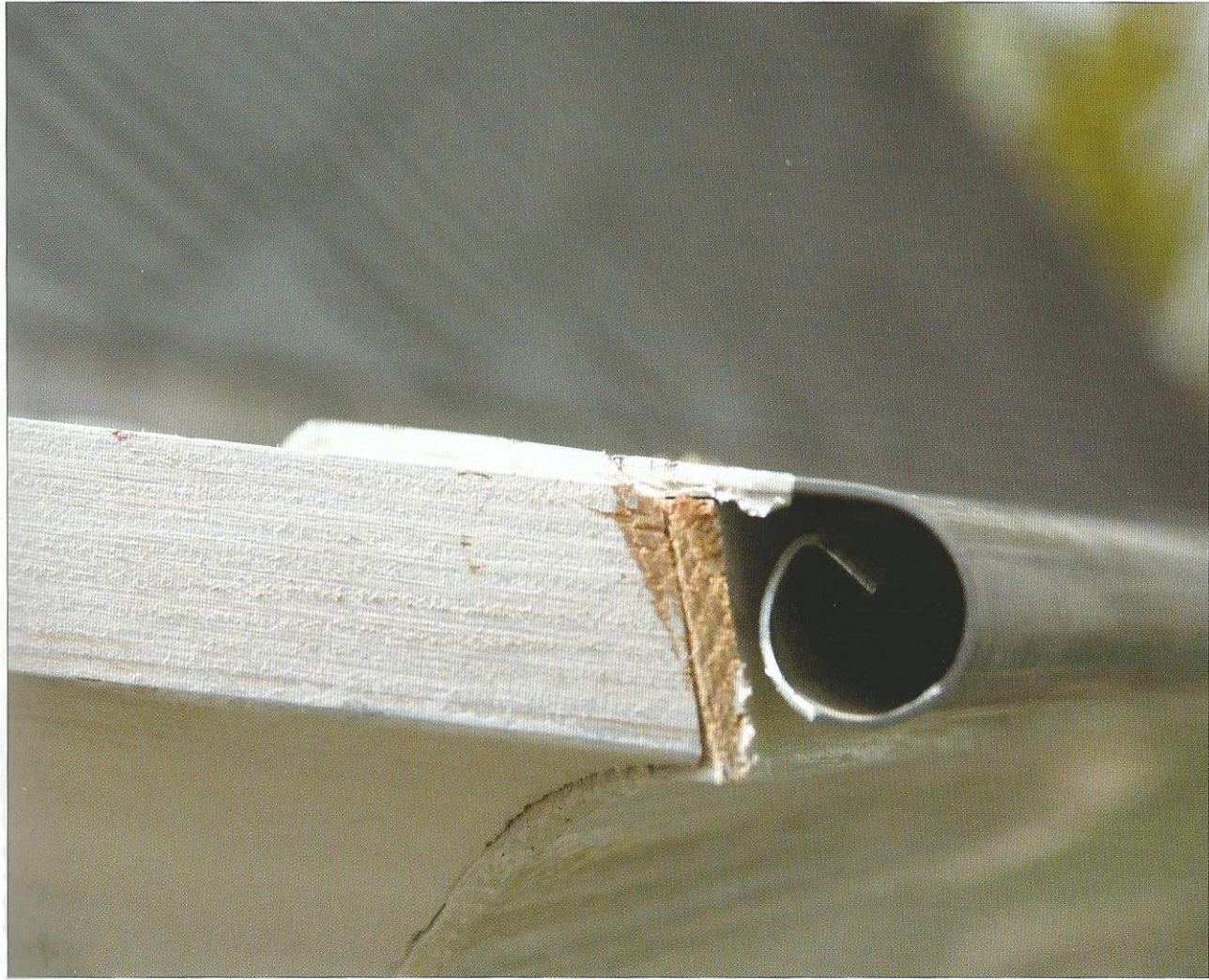

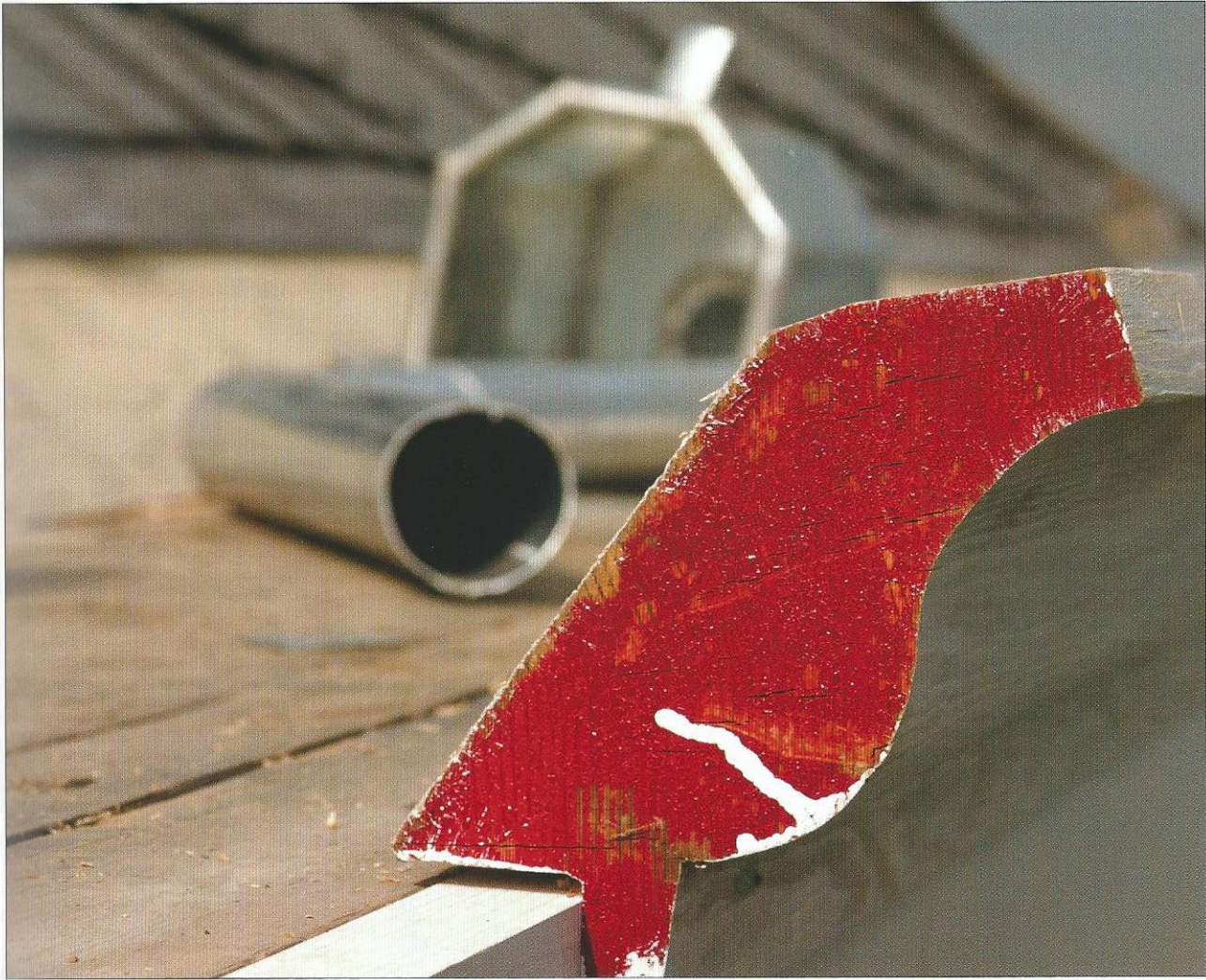

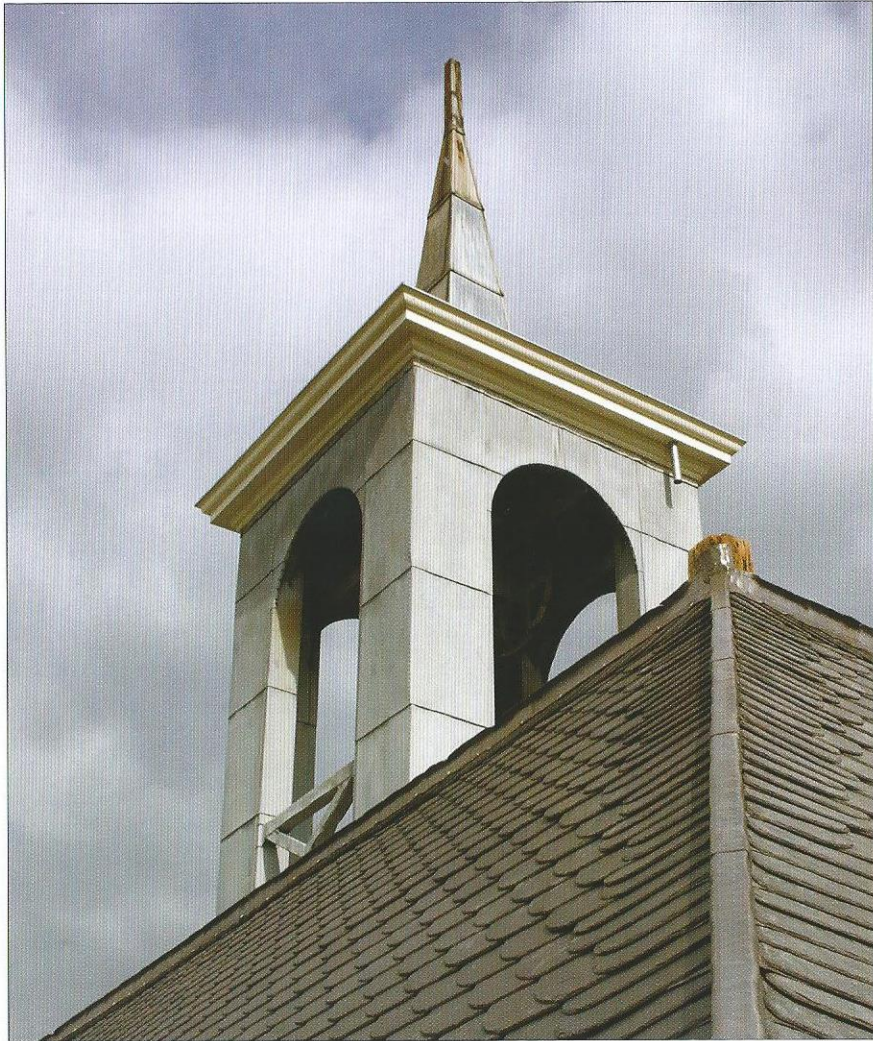
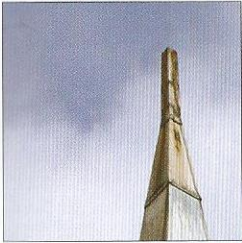

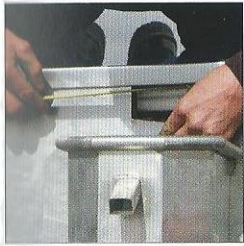

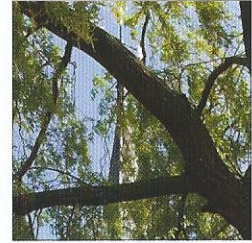
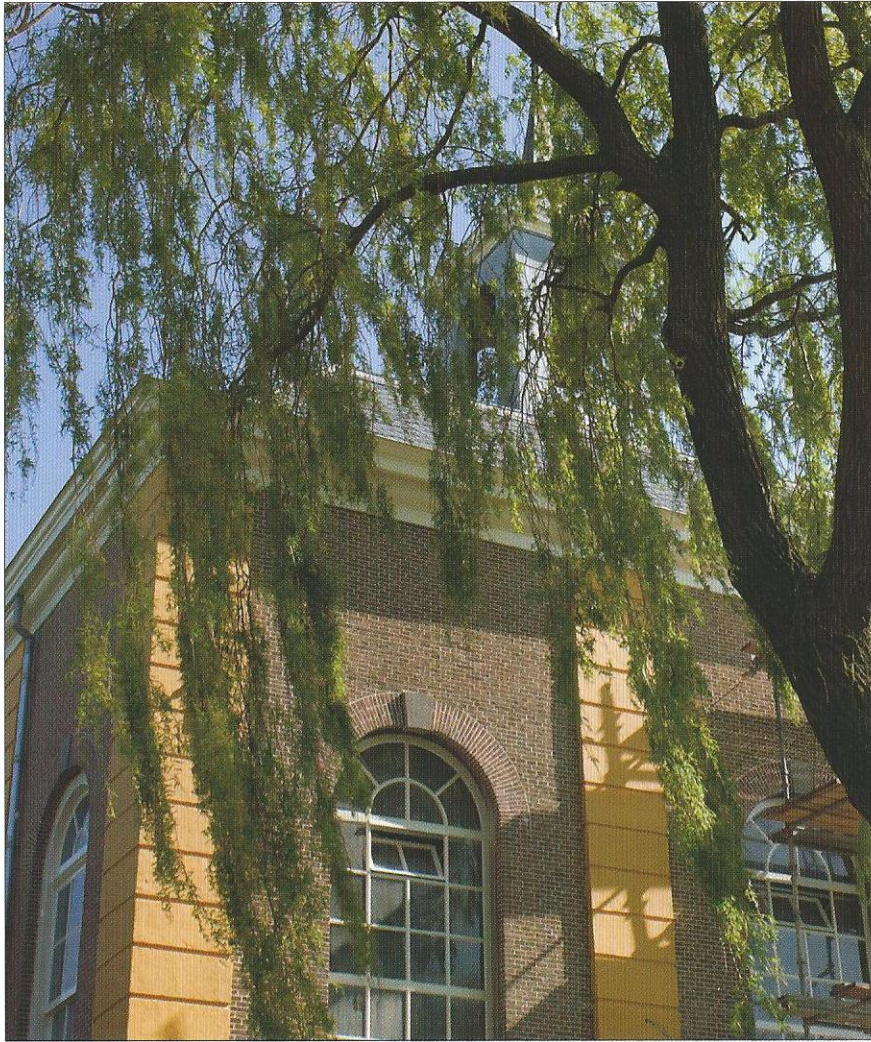

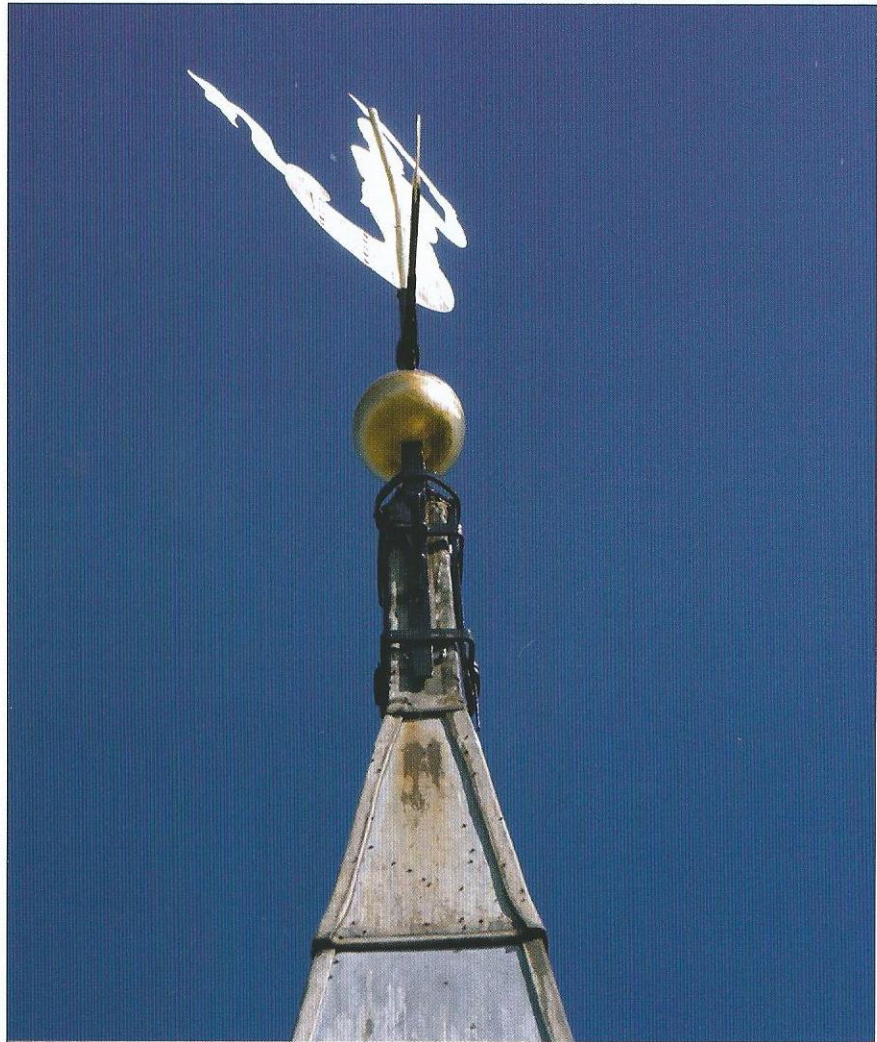
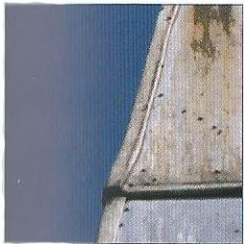
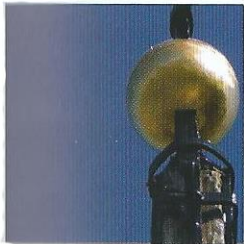

Bronnen:

- Spijk, heerlijkheid en waterland van 1250 tot 2000 / Peter de Jong. - Schipluiden, 2001
- Gelders Archief, RA Dalem
- Nationaal Archief, collectie Hingman
- Stadsarchief Gorinchem
- 175 en meer jaren Hervormde kerk Dalem / door ds. J.Th. Groot. - Dalem : Hervormde gemeente Dalem, 1976.
- De vesting Gorinchem van november 1813 tot maart 1814 / door F.H.A. Sabron. - Breda : Koninklijke Militaire Academie, 1902.
- Verhaal betrekkelijk het beleg, bombardement en de overgave van Gorinchem in den winter van 1813 en 1814 / door D. de Graaff. - Gorinchem : J. van der Wal, 1814.
- Zink in Nederland, het gebruik van het metaal zink in de 19e eeuw / Meindert Stokroos. - Amsterdam: Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg Amsterdam, 1983.
- De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Gelderland : De Tielerwaard / Dr. F.A.J. Vermeulen. - 's-Gravenhage : Algemeene Landsdrukkerij, 1946
- Mededelingenblad Historische Vereniging 'De Heerlijkheid Vuren'

Colofon:

Concept: Ferry van der Koelen en Marcel Köppen
Foto's: Marcel Köppen, Gorinchem
Tekst: René van Dijk, stadsarchief Gorinchem / redactie Rien Robijns
Productie: afdeling Publieksservice en Communicatie Gemeente Gorinchem, Marcel Köppen, Bergman Grafimedia, Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Dalem

Vormgeving: Bergman Grafimedia, Gorinchem
Druk: Bergman Grafimedia, Gorinchem
Bindwerk: Boekbinderij Distelkamp, Dodewaard
Restauratieplan: architectenbureau ir. Rokus Visser BV BNA, Schoonhoven
Aannemer: Ouwehand Bouw Gorinchem BV
ISBN nr.: 90-808571-1-4

Gorinchem, 13 maart 2004